

СВОБОДА И ПРИНУДИ В ПОВЕДЕНИЕТО НА ЛИЧНОСТТА

Кольо Рамчев¹

Темата на настоящата студия има непреходен характер. Датира от древността и се интерпретира от учени от различни области на познанието – философи, психолози, социолози, юристи, политолози, теолози, етолози и др. По известни причини тя не предизвиква голям интерес сред значителен брой представители на икономическите и техническите науки. Този факт може да се обсъжда и коментира от различни позиции и с различен успех. Това беше едно от предизвикателствата да напиша тази студия. Тя е израз и на уважението ми към икономическите науки. Същевременно ми предоставя възможност да изразя своята **благодарност и признателност** към институцията УНСС. Темата за човека, за неговата свобода, дейности и ограничения, е водеща в цялата ми научно-изследователска и преподавателска дейност. Направените в студията разсъждения, формулираните и защитавани тези се базират върху резултати от десетки проведени от мен емпирични психологически и социологически проучвания. Няма да цитирам проценти и да доказвам представителност, а дълбока осмисленост и добросъвестност. Чужд на каквато и да е политическа обвързаност, в тази студия разглеждам личността от постсоциалистическа България без да отричам, че тя носи наследството от миналото.

Основните категории, които използвам при разработването на тази студия са: „личност“, „общество“, „поведение“, „свобода“, „принуди“. В хода на изложението ще се използват работни понятия като: „индивид“, „социални дразнител“, „вътрешни модификатори“, „социални операнти“, „съзнание“, „самосъзнание“, „отговорност“, „експектации (expectation англ.: очакване, чакане, надежда)“, „атитюди (attitude – англ.: становище, отношение, начин на мислене, манталитет – бел. ред.)“.

Наред с тях се използват категории и понятия, взaimствани от икономическите, управленските, биологическите и други науки, адаптирани и транслитерирани към контекста на разглежданата в студията проблематика.

При написването на този труд е използван голям обем емпирична информация като основа за правене на теоретични обобщения.

Преследваните в студията цели са:

1. *Разкриване същността на личността и нейните особености като **субект** на свобода – генератор и консуматор*
2. *Анализиране на обществото като **демиург** на личността, като донор и ограничител на нейната свобода*

¹ Кольо Рамчев е доктор по философия, доктор по социология, доктор по психология, доцент, хоноруван преподавател в катедра „Икономическа социология“ на УНСС.

3. *Очертаване параметрите на **баланса** между вътрешно-личностните потребности от свобода и произтичащите от държавата и обществото нейни ограничители*

Смисълът, вложен в използваните **ключови думи**, определя същността на човека, предназначението на обществото, както и смисъла на живота.

I. ЛИЧНОСТТА

Личността е сложна био-социална и психическа система. Нейната същност се базира върху четири фундамента, четири начала – **биологическо, психическо, нравствено и социално**. Така че личността има своя: биологическа природа, психологическа природа, нравствена природа и социална природа. Направените за личността разсъждения се базират върху сериозни аргументи. Най-достоверен от тях е постулатът, че човекът е сложно, уникално същество, притежаващо оригинално мислене, неограничена чувственост, съзнателно и креативно (като възможност) поведение. От една страна човекът е затворена, обвърната към себе си система, здраво *инкапсулирана* „*черна кутия*“. От друга страна тази невестествена „кутия“, макар и инкапсулирана е отворена навън, „към природата и обществото, в което функционира, развива се и накрая загива“.

Според Платон основното за човека е „**ДУШАТА**“ (съзнанието). Тя има три части: **ДУХ – РАЗУМ – ЖЕЛАНИЯ**. Съзнанието (дух) Платон назовава с различни термини – възмущение, гняв, дух – от себе си, от собствените си мисли и действия.

Разум, дух, желания има във всеки човек, но в различна степен и в различни съотношения. Разумът трябва да контролира духа и желанията. Идеален човек е онзи, при който е на лице хармонично съгласие между трите елемента на неговата душа – като разумът доминира. Това идеално състояние Платон нарича „**диканосунe**“ – справедливост. Според Платон несъвършеното общество създава несъвършени индивиди, а несъвършените индивиди формират несъвършено общество. Не може да съществува справедливост в държавата, ако я няма в индивидите, както и обратното. В този смисъл Платон заключава, че няма да имат край трудностите на държавата докато философите не станат крале на този свят! Или поне кралете да мислят като философи!¹

Съвършената държава е онази, която се управлява от съвършени хора. Тук понятието „**съвършен**“ включва в себе си интелектуалното, моралното и политическото.

Уникалният характер на човека се крие в многообразието от качества, които той притежава. Личността е сравнително високо и възможно за човека ниво на развитие. Това развитие се определя от богатството от качества, които тя притежава. Влияе се от тяхното разнообразие – доколко са адекватни на външните условия, т.е. на обществото, в което тя живее и е поставена да се реализира. И

¹ Платон. Държавата. С., 1998, стр. 412-428.

тук се проявява първата глобална принуда за личността. Тя (личността) получава „своето“ общество по наследство, по принудителен начин.

Обструкциите, че тя участва в неговото моделиране, са основателни, но не напълно! В конструирането на обществото участват, макар и в различна степен, всички негови членове. Но всеки един от тях има своя специфика. Поради това не действат еднопосочно и в пълен синхрон. Така че усилията на дадена личност за собственото ѝ развитие се предопределят от поведението на другите негови членове. В тази връзка приемам, че спрямо личността действа **Законът на вероятностите**. Шансът на отделната личност да успее в своите начинания е 1:1840. Това означава, че е възможно наличието на 1840 – 2000 типа личности в обществото. Всеки тип заема определено място в скалата от интервенни променливи. Шансът на личността се определя от количествените съотношения и качествените характеристики на тези 1840-2000 типа личности. Изграждането на тези типаж е изключително трудно, но пък ни доближава до по-точната представа какви са личностите, които го изграждат. В рамките на тази студия не е възможно това да се постигне. По тази причина се задоволявам с по-машабна, дифузна и относителна интерпретация за личността.

Всред множеството парадигми и теории за личността доминират психологическите и социологическите. Те изместиха от първата позиция властващата до края на 19 век **физиологическа парадигма** за човека. На авансцената се появява антропopsихическата парадигма за човека. В нея се поставя акцентът върху някои елементи от психиката. Така например Г. В. Ф. Хегел тълкува цялата човешка история като осъзнаване и признаване ролята в това отношение на „*Абсолютния дух*“.¹ При него мислещият човек се изправя срещу някои фрагменти на социалната среда. Именно тук трябва да се търси стремежът на човека към свобода и пречестите му в това начинание **външни ограничители**.

Големият немски философ Е. Кант гледа на човека като на продукт на културата и на историята². От друга страна стари и съвременни привърженици на класическия персонализъм на Анри Бергсон разработват и защитават тезата, че личността е в основата на битието. От тук тръгват Ницше и Шопенхауер, разработвайки теорията за **силната личност**³. В средата на миналия век М. Шелер отрича тезата за социалната обусловеност на личността⁴.

Социогенната парадигма за личността донякъде се олицетворява от К. Маркс, който твърди, че „Истинската същност на човека е съвкупността на обществените му отношения“⁵. В дълбочина тази парадигма е разработена от един от класиците на социологията – Е. Дюркем. Той, заедно с последователите си М. Мос и М. Халвбакс, акцентират върху социалната памет като регу-

¹ Хегел, Г., Феноменология на духа. С., 1969, стр. 218.

² Вж. Динев, В., Прагматизмът. С., 1994.

³ Ницше, Фр., Тъй рече Заратустра. С., 1968.

⁴ Sheler, M., Der Formalismus in der etik und... Bern, 1974, p. 213.

⁵ Маркс, К., Избрани съчинения. С., 1977, стр. 81.

латор на индивидуалното поведение¹. Подкрепят ги автори като В. Холичер, Г. Газе, Н. Добинин² и др. с твърдението, че поведението на човека изцяло е социално детерминирано. Колкото и да е логично, това становище обогатява тезата, че човек не може да бъде свободен, че свободата за него е един мираж. Тук е уместна идеята на Ж. П. Сартър, че „основна характеристика на човека е неговата свобода. Човекът е осъден да бъде свободен. Няма граници за неговата свобода“³.

Предишни и съвременни етолози като К. Лоренц, Н. Тинберген, А. Стур защитават тезата, че човекът е култивирал в себе си редица реакции и стереотипи, присъщи на някои висши представители на животинския свят. Те не могли да се елиминират дори със средствата на възпитанието. Пример в това отношение е **„агресивността“**. Върху тази основа К. Лоренц разработва тезата за „войнстващия ентусиазъм на човека, който води до отслабване на неговите рационални и морални задръжки“. Тази теза стига своя връх при Р. Ардри и А. Стур с императива, че „човекът е хищен звяр“⁴. С него се обяснява дори и икономическият феномен „частна собственост“.

Визирайки релациите между личността и обществото Фр. Ницше и Г. Льо Бон развиват тезата, че „неравенството между индивидите е тяхна генетично придобита даденост“⁵. Общество от равни помежду си индивиди е невъзможно. Равенството пред законите е наложително! Равенство в икономиката е невъзможно!

Според Б. Скинър единственият начин да се разкрие човешката същност е да се доверим на резултатите от провежданите на тази тема емпирични проучвания, последвани от компетентна теоретична интерпретация. Той не отрича ролята на факторите на околната среда върху поведението на личността. Но те не бивало да се фетишизират. Скинър твърди, че след като средата прави хората такива каквито са, наложително е разумно да се променя обществената среда в полза на позитивното развитие на отделния човек⁶. Това е колкото наложително, толкова и трудно постижимо за управляващите България елити през социалистическия период и последвалите го повече от четвърт век години на компрометиран **„преход“**. Той се дирижира във и далече от каквото и да е използване на хуманитарните и обществените науки – философия, етология, антропология, психология, социология.

Дефинитивното определение за личността е трудно защитимо поради нейната сложна природа и многоаспектността на нейната интерпретация. Ограничаването на възможните затруднения минава през разграничаване на категорията **„личност“** от понятията **„индивид“** и **„индивидуалност“**.

¹ Стивънсън, Л., Седем теории за човешката същност. С., 1994, стр. 56.

² Дилтей, Г., Г. Газе, Генетика човека. С., 1975, стр. 80.

³ Sartre, J. P., Existentialism and Humanism. Paris. 1946.

⁴ Stoor, A., Aggression. Boston, 1974. P. 92-113.

⁵ Ницше, Фр., Тъй рече Заратустра. С., 1968, стр. 211-231.

⁶ Скинър, Б., Отвъд свободата и достойнството. С. 1996, стр. 481.

Налице е изобилие от становища за смисъла, който се влага в понятието „индивид“. Стартът се дава от Платон, за когото човекът е „двуного без пера“. Това двуного се третира като висш представител на животинския свят. В наши дни Ж. Желев говори за „човешки индивид“. За него това е „абстрактен природен индивид плюс човешка същност“¹. Без претенции за даване на обобщаващо становище, ще отбележа, че „индивидът“ може да се третира като междинно стъпало в развитието на човека и превръщането му в личност. Това движение изисква дефиниране на понятието **„индивидуалност“**.

Според Розенберг всеки човек е уникален поради своята индивидуалност. Това именно е ориентацията на човека към едни или други външни фактори. Той различава три типа индивидуалности. Първият включва **„податливите“** на външните въздействия индивиди. Към втория тип се причисляват **„агресивните“** хора. Към третия тип Розенберг причислява **„отчуждените“**. Последните най-много ценят своята независимост, избягват социалните контакти, сами вземат решения за себе си².

С изключение на агресивния тип, останалите типове личности в болшинството си са безсилни, пасивни, дори и отчаяни. Песимизмът относно социално-психическия статус на значителна част от членовете на обществото донякъде се тушира от тяхната индивидуалност.

Индивидуалността прави отделния човек различен от другите хора. Многобройни и разнообразни са нейните белези. В основата ѝ лежат анатомо-физиологически особености на сетивата и на други системи на организма. Първата особеност позволява на хората по различен начин да възприемат едни или други фрагменти от заобикалящата ги среда. Това е част от основата, но не и айсбергът на човешката индивидуалност. Нейният най-съществен белег е типът мислене на притежаващия я човек. Така изглеждат нещата – но за мислещия, интелигентния външен наблюдател! Но масовите наблюдатели в значителна част не са такива. В зависимост от културата и менталитета си, те дават своите предпочитания към някои от следните белези на индивидуалността на човека, когото наблюдават и оценяват:

- Физически особености като: красота, сила, ловкост, ръст, очи, крака, коса, мускули, пълнота, кахектичност и др.;
- Ползвани тоалети;
- Маниери и обноски;
- Стил на говорене;
- Начин за провеждане на вербални комуникации;
- Силно изразени предпочитания към сувенири, музика, партньорства, игри, танци, мотори, коли, предмети, вещи, приятелства и др.;
- Силно изразени предпочитания към: природни дадености, местности, произведения на изкуството и т.н.;

¹ Желев, Ж., Човешките личности. С., 1992, с. 95.

² Rosenberg, M., *Occupation and Values*. N.Y., 1934, p. 116.

- Индивидуалността може да се изрази чрез личностни качества като: характер, темперамент, воля, самообладание, адаптивност, комуникативност, доминираща форма на внимание, мотивационен профил;
- Индивидуалността може да се базира и върху такива социални качества като: притежавано самосъзнание, проявявано съзнание, предпочитани социални роли, достигната степен на социализация, доминиращи ценности, особености в ценностната ориентация и др.;
- Доминиращи черти на индивидуалността би било добре да бъдат такива нравствени характеристики на личността като дълг, чест, отговорност, съвест, доблест, честност, достойнство, човеколюбие, коректност, лоялност и др.

Предпочитанията към някои от възможните доминанти на индивидуалността е двустранен процес. Първо, той се определя от предпочитанията на субекта. На второ място се определя от оценките на заобикалящите личността субекти. В тази връзка трябва да се подчертае водещата роля на референтните, престижните оценяващи субекти.

Индивидуалността е сходна, но не и тъждествена с индивидуализма и релациите им с обществото. Има твърдения, че обществото е в заговор срещу независимостта на всеки един от членовете си. Внушението е, че някаква особена тенденция, представена от един човек, се намира повече или по-малко в разрез с общия поток тенденции, откривани в другите хора.

Тезата „*Обществото срещу индивида*“ е лъжлива и несериозна всеки път, когато се използва като главно или философско изявление на човешките отношения. Повечето хора не само считат индивидите и обществото за две отделни и противоположни неща, но гледат на първото като на предшественик на второто. Това, че хората мислят така за обществото, в което живеят, особено за съвременното българско общество, е нещо колкото нежелано, толкова и естествено.

Релациите между личността и обществото изискват изясняване на съдържанието и смисъла на понятието „*индивидуализъм*“. Относно индивидуализма е необходимо да се подчертае, че първо, имаме същински (чист) индивидуализъм. При него се обръща по-голямо внимание на колективните аспекти, третиран като второстепенни и случайни. На всеки човек се гледа като на отделен агент, а за всички социални явления се мисли като за водещи началото си от действието на такива агенти. Следователно, индивидът се третира като източник на събитията.

Следващият вид индивидуализъм е свързан с двойствената причинност при подялбата на властта между обществото и индивида. Тази подялба обикновено е в негов ущърб, почти винаги той е ошетен. Хората са свикнали да мислят за себе си като за нещо непогрешимо, с нищо непредизвикващи причините за колизии в обществото и с обществото. Те се възприемат като спецтворци (създатели) в малък мащаб. Когато съществуването на главно неприятни им явления бъдат наложени на тяхното внимание, те са готови да ги приемат и

евентуално да ги разглеждат като нещо допълнително, отделно, стоящо и работещо против тях. Така се формира и подхранва тази форма на техния индивидуализъм.

Трето, имаме примитивен индивидуализъм. Този израз се използва, за да се опише явлението, че социалността, която следва индивидуалността във времето, е един по-късен и допълнителен продукт на развитието. От нравствена гледна точка индивидуалното е лошото, а общественото е доброто. Според мен индивидуалността не е нито предшестваща, нито от по-нисш морален ранг в сравнение със социалността. Двете винаги са съществували заедно като взаимно допълващи се страни на едно и също нещо. Думата „социален“ се отнася за по-висшите форми на духовен живот.

Изразът „примитивен индивидуализъм“ е използван, за да се посочат онези представи, които разглеждат социалното като включващо само част от индивидуалното. Човешката природа е разделена на индивидуалистични или асоциални тенденции и способности и на такива, които са социални. В този смисъл определени емоции, като например любовта, са социални, а други, като страхът и гневът, са асоциални или индивидуалистични.

Хората, когато разсъждават върху връзката между обществото и индивида, си задават (и отговарят) на следните въпроси:

1./ *Не е ли в крайна сметка вярно, че обществото се състои от индивиди и от нищо друго?* Аз бих казал *ДА*. Това е обикновената човешка природа, а не нещо тайнствено.

2./ *Дали обществото е нещо повече от сбор от индивиди?* Отговорът е: Определено, ясно *ДА*. В определен смисъл всяко социално цяло има организация, с протичащ реален процес – нещо, което не може да се види при индивидите. Следва изводът, че трябва да виждаме нашите групи и социални процеси като едно живо цяло.

3./ *Индивидът продукт ли е на обществото?* *ДА*, но в смисъл, че всичко човешко в него има своя история, стартираща в социалното минало. Ако разгледаме двете изначала, от които водят своя живот наследствеността и общуването, виждаме, че това, което е преминало през зародишната плазма, има социална история и е трябвало да се приспособи към някогашното общество, за да оцелее.

4./ *Може ли да отделим индивида от обществото?* Само в най-общ смисъл. Индивидуалността на човека играе решаваща роля за формирането му като личност. Богатството, степента и посоката за проявление на индивидуалността предопределят нивото, пълноценността и достойнствата на личността.

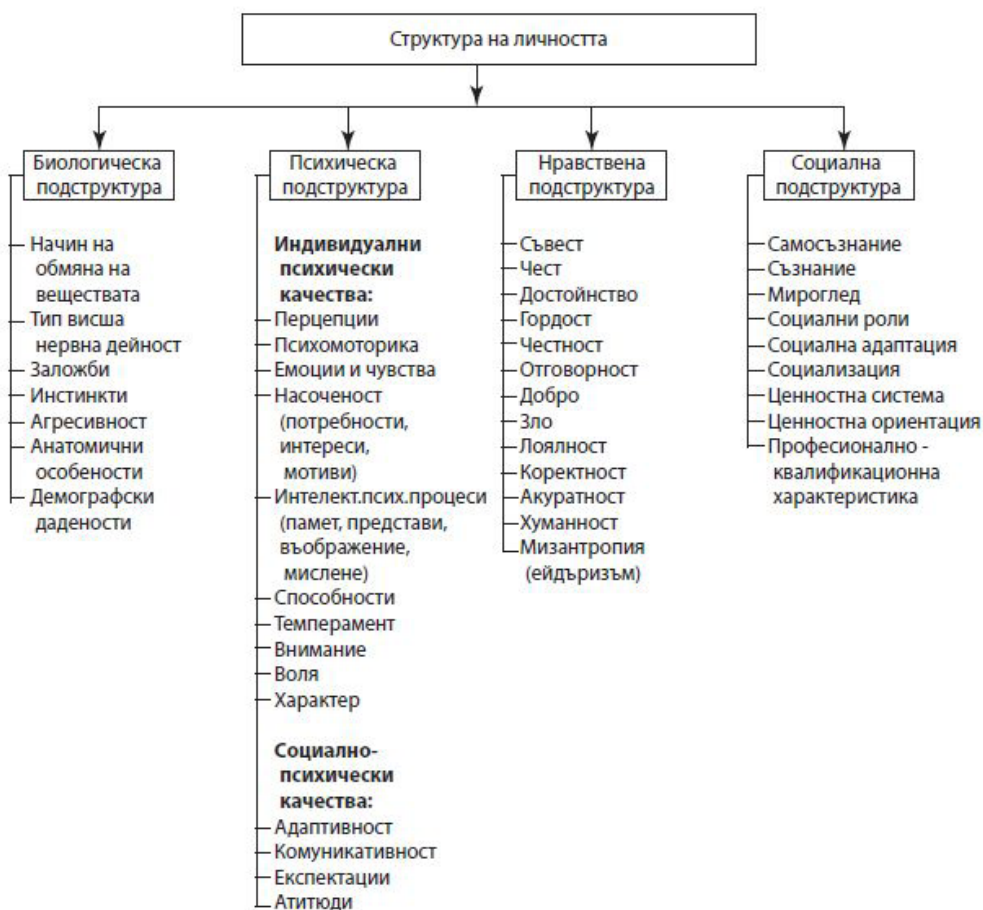
От тук можем да дефинираме личността като значителна степен на зрялост, развитие и съвършенство на човека. Мярката за това развитие е с две измерения, а именно: *Първо*, коефициентът за удовлетвореност на човека от собствените му постижения. *Второ*, ползите, изгодите, импулсите за обществото от личностното развитие на човека. И в двата случая може да се допусне известен субективизъм при оценяване степента на зрялост на личността. Той значително

се ограничава от надеждността на използваните критерии, разглеждани като съществен компонент на прецизно разработена **методология** за личността. Тя включва като своя иманентна част изграждането и обосноваването на **модели за структура** на личността. В специализираната литература такива модели се предлагат от редица автори.

Въпреки че някои от тези модели са интересни и твърде убедителни, ще се въздържа от коментирането им по три причини. Първо, осланям се на осведомеността на читателите. Второ, бих се отклонил от темата на тази студия. Трето, не е желателно да обременявам нейното съдържание. Ще се огранича само с излагане на собствен авторски **Метамодел за Структура на личността**. Необходимостта от такъв *модел* е безспорна. Преди всичко той е неизбежно следствие от възприетата теза за базисните начала, лежащи в основата на човешката природа, а именно нейната биологическа, психологическа и социална природа. Върху тази конструкция е построен следващият в студията теоретико-методологически анализ и интерпретациите за свободата и принудите като стартови провокатори за поведението на личността. Този модел е в резултат на моите продължителни и достоверни емпирични изследвания, провеждани на територията на България с различни социални групи. Той е резултат и от задълбочени компетентни теоретични анализи на резултатите от тези изследвания.

Този подход ни гарантира наличие на солидни аргументи за разработваните в студията хипотези и твърдения. Разбира се, биха могли да се отправят известни критики към предлагания Метамодел. Възможно е някои от тях да са конструктивни, но разработването и използването му е крайно необходимо и полезно за нашия анализ.

Схематично Метамоделът за структурата на личността може да се представя по посочения в следващата фигура начин:

Фигура 1

Имам претенциите, че това е изчерпателен и точен модел за структурата на личността. Той разкрива и виртуално представя богатата и неизчерпаема човешка същност. По функционален признак многобройните *ингредиенти* се обединяват в посочените четири подструктури. Елементите на всяка една от тях взаимодействат с елементите на другите подструктури, и то предимно като *синергисти*. В редки случаи те си взаимодействат като антагонисти. Самите подструктури са неразривно свързани помежду си в причинно-следствени зависимости. По такъв начин се конструират образът и представата за личността като едно завършено цяло. В противен случай се наблюдават **девиации като например амбивалентност, социопатии, агресивност и др.**

Предлаганият Метамодел за структурата на личността улеснява задачата ми да навляза в иначе невидимите, но съществени релации между свободата и принудите при моделиране и реализиране на поведението на личността.

II. ПОВЕДЕНИЕ НА ЛИЧНОСТТА

Личността донякъде се формира под непосредственото и силно въздействие на социалната среда, в която е „*потопена*“. Нейна субстанция е сложната човешка природа, която се опитам да илюстрирам с приложения в края на предишния раздел Метамодел за структура на личността. Но личността не е някаква трансцендентална строго инкапсулирана същност. Тя се обективира в взаимодействията си с обществото. Това се постига посредством нейните **социални изяви**.

По съдържание и целева ориентация разнообразните социални изяви на личността могат да се подведат в следните четири класа: **действия, постъпки, дейности, поведение**. Наричат се „социални“ понеже се осъществяват във взаимодействия с други хора и изградените от тях групи, организации, институции, мрежи, общности и т.н. Те са социални и поради факта, че водят до **социални резултати**, довеждат до определени **социални последствия**.

Отношенията между социалното поведение и останалите форми за социални изяви на личността имат характера на отношенията между цялото и съставните му части.

Социалните действия по съдържание и адресация биват: икономически, политически, трудови, битови, нравствени, консумативни и т.н. Действието се извършва в отговор на конкретен мотив, предшестван от външен дразнител. Социалните действия могат да бъдат групирани по следния начин:

- Извършват се за някоя, някаква практическа изгода, полза за своя субект;
- Извършват се поради честолюбието или суетността на своя субект;
- Извършват се поради любопитството на субекта;
- Извършват се по алтруистични подбуди;
- Извършват се по силата на някаква външна принуда – заплахата, натиск;
- Извършват се по силата на някаква вътрешна принуда – страх, тревога;
- Извършват се по навик;
- Извършват се за подражаване на други лица или групи и т.н.

Социалните постъпки са окрупнени, съдържателно сходни и еднопосочно проявяващи се социални действия. Предизвикват се от близки и окрупнени мотиви и външни дразнители. Те имат богато нравствено съдържание и са с определена обществена значимост. Социалните постъпки могат да бъдат: икономически, политически, нравствени, религиозни и др.

Социалните постъпки са обмислени – могат да бъдат такива, трябва да са такива! При определени условия, при по-емоционалните и първични индивиди те често са ирационални, спонтанни и по тази причина обикновено са деструктивни. Силните, развитите личности обикновено владеят и контролират социалните си постъпки. Неразвитите личности, хората със слаби характеристики обикновено стават жертви на своите постъпки.

Социалните дейности са окрупнени, функционално свързани, сходни постъпки. Те са устойчиви и в значителна степен са осмислени. Ефектът от извършването им е по-забележим и значим. Той в решителна степен зависи от

личностните ресурси на своя субект, а също така и от конкретно сложилите се външни условия и обстоятелства.

Ефектът от извършваните дейности може да бъде полезен или вреден за своите субекти и (или) за обществото. Във всички случаи социалните дейности упражняват формиращо-коригиращо въздействие върху лицата, които ги упражняват. В този смисъл много убедителна е „**Дейността теория**“ на А. Леонтиев¹.

Личността се приспособява или противопоставя на средата, в която живее чрез своето **ПОВЕДЕНИЕ**. Чрез избора от нея (или принудително наложения ѝ) модел за поведение тя разкрива своята същност. В тази връзка С. Рубинщайн заявява, че „От всички новообразни свойства на човека като същински личностни черти се явяват обикновено тези, които обуславят обществено значимото му поведение“².

Твърде многобройни и различни са теориите за поведението на личността.

3. Фройд насочва вниманието си към нерационалните и несъзнателните сили, определящи някои страни на човешкото поведение. Той разкрива ирационалната и несъзнателната страна на човешката природа. Едно е безспорно, в поведението си и чрез него личността разкрива своята **цялостност**. Някои от своите черти тя пренася, използва, демонстрира *почти всякога* в своето поведение. Така тя проявява своя **стил** на поведение, което е нейна обобщена и **устойчива** особеност, парекселанс, индивидуалност. Друга основна черта на индивидуалното поведение е неговата **пластичност**.

Някои автори правят внушението, че индивидуалното поведение е спонтанно, едва ли не ирационално. Според бихевиористите поведението на личността е строго детерминирано. За повечето от тях този детерминизъм е предимно биологически. За втори е механистичен. За трети е психологически. За четвърти е социален. Всички тези крайни твърдения са неприемливи.

Всред множеството теории за индивидуалното поведение впечатляват **моларната** и **молекулярната** теории. **Молекулярната концепция** сегментира поведението на личността, деструктурира го до такива микроелементи като: двигателни реакции, мускулни контракции, пулсова честота, рефлексии и др.³

Според **моларната концепция** поведението на личността е функционално цяло от **моларни единици**, които губят своята индивидуалност, самостоятелност. Обръща се специално внимание на *интегративните механизми* на личността, на комплексната обвързаност на включените в поведението дейности.

Поведението на личността винаги е позиционирано паритално (пространствено) и темпорално (времево). То се локализира в определено поле – кръга от дейности, които човек извършва за определено време и в определено пространство. Организацията на всяко поле се подчинява на действието на определени принципи. Такъв например е Принципът за възприемането (перцептирането) на външната среда при реализацията на поведението.

¹ Леонтиев, А. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1983

² Вж. Рамчев, К., Икономическо поведение на личността, С., 1994.

³ Вж. Рамчев, К., Икономическо поведение на личността, С., 1994.

Личността е „потопена“ в обществото като е отворена да инкасира идващите от него въздействия под формата на различни социални дразнители. Последните дифузно са разположени в обществото, което аз условно обединявам и концентрирам в т. нар. *Коригираща социална решетка*. В схемата те са разположени в нейната горна половина.

Социалните дразнители са неизчерпаем брой и са от различно естество. Те могат да бъдат: икономически, административни, управленски, институционални, персонални, политически, нравствени, битови, правно-юридически, естетически, религиозни и др. Тези дразнители се възприемат от екстрорецепторите на човека, разположени в неговите сетива и по повърхността на тялото му.

Съдържанието и силата на тези дразнители е различна за отделните лица или за различни периоди от време. Хората имат различна социална чувствителност и перцептивност към социалните дразнители. Поради това проявяват селективност в реагирането си спрямо тях. Тази особеност в сетивата на много хора от средните и горните етажи на обществената йерархия те не отчитат в своята икономическа и управленска дейност. Напротив – те управляват поверените им структури средностатистически, общопожелателно. А после приемат с учудване незадоволителните резултати от своята бизнес и управленска дейност.

Върху поведението на личността влияние упражняват не само външни, но и вътрешни въздействия и дразнители. Те „падат“ върху интерорецепторите, разположени върху кожата и във вътрешността на тялото. Така се формират и предават усещанията за болка, студ, жажда, горещина, умора, неразположеност и т.н.

Върху поведението на личността определено въздействие упражняват почти всички елементи от нейната **биологическа подструктура**. Например „*Начинът на обмяна на веществата*“ генерира физическа сила, формира размерите и формите на функционалността на човека. Същият този елемент влияе върху работоспособността, върху физическото здраве, а от там и върху поведението на личността. По подобен начин влияят *Заложбите* – генетични дадености, които се третират като анатомо-физиологически особености на сетивата и на други органи и системи. Те влияят върху успешното или неуспешно извършване на дадена дейност. Те се явяват анатомо-физиологическа особеност на съответните способности на своя субект. От там произтича тяхното въздействие върху поведението на личността. *емпераментът* на индивида от своя страна упражнява пряко и неизбежно въздействие върху поведението на своя субект. При равни други условия едно е поведението на холерика, а съвсем друго е поведението на отчайващо бавния флегматик. Вторият е упорит и неотстъпващ пред трудностите, докато холерикът е изключително бърз, стихиян, неуравновесен, незадълбочен – с една дума, неефективен чрез и в своето поведение. Що се отнася до меланхолика, ролята му върху собственото му поведение е изключително неблагоприятна: той е страхлив, бавен, нерешителен, хленчещ – с една дума ненадежден и неефективен в поведението си.

Инстинктите заемат централно място в биологическата подструктура на личността. Заедно със страстите, неутолимите желания и влечения, те из-

граждат подсъзнателното в психиката на личността. Те са дълбинни, непредсказуеми и неконтролируеми, но конструират и контролират значителна част от поведението на личността. Особено голяма в това отношение е ролята на **инстинкта за самосъхранение**. Почти всеки човек изхожда от себе си, мисли и действа за себе си. Силното му желание е да се съхрани, да се запази и евентуално подобри физически и психически. Изключение е майчината любов, силното човеколюбие и жертвоготовност.

По подобен начин се проявява половият нагон, а също така стадният инстинкт (за принадлежност, за включване в някаква група, общност). Тук трябва да отбележа изключителната роля на **страха** върху поведението на личността. Тя затъпява мисълта, блокира действията на своя носител – обрича го на неефективно поведение. Поради тези си особености страхът е незаменим инструмент за злонамерено манипулиране както на индивидуалното, така и на груповото поведение

Елементите в психическата **подструктура** на личността действат по подобен начин върху нейното поведение. Индивидуално те влияят върху поведението на своя субект в една или в друга посока. Посоката зависи от това кой конкретен психически елемент действа, каква е неговата интензивност, каква е продължителността му на действие и т.н.

Изолираното действие на който да е психически елемент е рядко явление. Обикновено те се комбинират и действат комплексно. По този начин увеличават силата на своя натиск върху поведението на личността. Отделните елементи от психическата подструктура имат различна честота при моделиране на индивидуалното поведение. Най-вероятната низходяща градация, по която те формират поведението на своя субект, е следната: 1./ Мислене; 2./ Останалите интелектуални психични процеси (памет, представи, въображение); 3./ Насоченост на личността (потребности, интереси, мотиви, желания, експектации, атитюди); 4./ Емоционално-чувствена сфера; 5./ Сетивно-възприятийна сфера; 6./ Темперамент; 7./ Характер; 8./ Воля и др. Тази градация се повтаря при специализирани психологически изследвания, проведени в Русия, Полша, Чехия, България. Тя подлежи на експериментална верификация.

Силно и неотразимо е действието на **нравствената подструктура** на личността върху нейното поведение. Но само при нравствените хора, при тези, които имат висок морал! Човекът със съвест е съвестен в и чрез поведението си. Същото се отнася и за другите морални добродетели като: чест, достойнство, честност, хуманност, лоялност, акуратност, обективност, коректност и т.н. Всъщност, всички елементи от нравствената подструктура на личността рефлектират в нейното поведение. В зависимост от това дали са с положителен или отрицателен знак, те определят доколко то е приемливо от другите хора, дали е конструктивно или деструктивно за обществото. Нравствеността (безнравствеността) на човека, например, формира нравствения или безнравствен характер на неговото поведение.

Накрая стигаме до **социалната подструктура** на личността и нейното влияние върху поведението ѝ. Тя е съвкупен генератор и моделиер на своето поведение. Всеки един от елементите на тази подструктура при определени условия влияе по определен начин върху поведението на своя субект. Така например самосъзнанието на личността, нейната самоидентификация влияе върху някои вземани от нея решения за действие и върху начина, по който те се извършват. Самочувствието, увереността в себе си влияе по същия начин.

Съзнанието на личността позволява анализиране на условията и обстоятелствата за демонстриране на един или друг тип поведение. Съзнанието хвърля светлина върху последиците от неговото реализиране, върху резултатите от него.

Всяко извършвано от индивида действие, всеки реализиран от него тип поведение, може да се разглежда в два аспекта. В личностен план то запазва или променя статуквото. В социален аспект то ускорява или забавя общественото развитие. Освен това човек действа, реализира определен тип поведение при два основни вида обкръжение. Първото може да бъде напълно познато за личността. То не изисква почти никакво „пренастройване“ на личността. При него тя действа рутинно, механично, автоматично. В други случаи лицето е принудено да действа при наличието на значителен брой (понякога големи) промени в заобикалящата го среда. В условията на обществени трансформации, като ставащите у нас през последните две десетилетия, отделната личност почти винаги е изправена пред нови неизвестни – условия, среда, лица, обстоятелства, изисквания, действия, институции. За да бъдат успешни действията на дадена личност, тя трябва да бъде високо *адаптивна*. В противен случай отива в редиците на аутсайдерите, неуспяващите и маргинализираните индивиди.

Достигнатата от личността степен на *социализация* пряко и осезателно влияе върху нейното поведение – върху неговото съдържание, структура, насоченост и ефективност.

Известно е, че социализацията е двустранен процес, протичащ между два основни субекта – личността и обществото. Тя е висша степен, високо стъпало в развитието на човека. Но за това са необходими две условия – развито във всяко отношение общество и качествен индивид! В противен случай социализацията е непостижима, тя е празен звук. В резултат на това хората се отчуждават един от друг, от обществото, от държавата. Социализацията на личността е невъзможна и излишна за неразвитото общество. В такива случаи тя поражда и поощрява конформизъм, засилва обществените недъзи, спъва обществения прогрес. Индивидуалистите, силните личности не се социализират напълно и на всяка цена към обществото, ако то е значително под тяхното ниво. Именно те предизвикват и ръководят обществените промени. От това е изтъкано тяхното нестандартно поведение.

Обзорът за въздействието на личностните характеристики върху индивидуалното поведение приключва с маркиране на ролята в това отношение на *ценностната система* и *ценностната ориентация* на личността. Това са едни от водещите социални качества на личността. Доминиращите ценности са квин-

тесенция на човешката същност. Те култивират в себе си такива личностни характеристики като:

- Притежаван или по-точно желан от личността социален статус;
- Трайните характеристики на интересите на личността;
- Присъщия за личността тип мислене;
- Културата и манталитета на личността;
- Самосъзнанието на личността;
- Нейното потребителско поведение;
- Естетическата ѝ култура, интереси, нагласи, предпочитания;
- Усвоените и трайно установени от индивида навици, стереотипи, архитипове;
- Религиозната ориентация и отдаденост на личността.

Водещите ценности в ценностната система на личността са силни доминанти в нейното поведение. Човек прави това, което му е изгодно и интересно, и което му позволяват обстоятелствата!

Всички елементи на четирите подструктури на личността директно или индиректно, самостоятелно или комбинирано действащи, силно и неотразимо влияят върху индивидуалното поведение. Изхождайки от тяхната роля, действие и значение ги третираме като „**вътрешни модификатори**“ на поведението на личността. Именно те го формират като оригинално, непредсказуемо и трудно регулируемо.

На „пътя“ между „вътрешните модификатори“ и „готовото“ за проявяване от личността социално поведение „стои“ така наречената „**коригираща социална решетка**“ (КСР). Това са близките в пространството и значимите за отделната личност сегменти на социалната среда. Тук се включват: семейството, приятелското обкръжение, референтни групи и престижни лица, имащите власт да се разпореждат и да контролират институции и организации, мениджъри, лидери. Тази решетка е „коригираща“ понеже внася известни корекции във въздействията на „вътрешните модификатори“ върху поведението на техния субект. Решетката е „социална“ понеже се провокира от взаимодействията на личността като цяло със споменатите компоненти на „Коригиращата социална решетка“.

Коригиращата социална решетка включва два обобщени компонента – „социални дразнителни“ и „социални операнти“. **Социалните дразнителни** са с богато и разнообразно съдържание и с голям диапазон на действие. Те произтичат от онези горепосочени елементи на коригиращата социална решетка, които образно казано се намират в нейната „горна“, императивна част. Социалните дразнителни „падат“ върху сетивно-възприятната сфера на личността. От там някои от тях се пренасочват към „вътрешните модификатори“ или към част от тях. Други социални дразнителни директно се насочват към съзнанието на личността. Някои от тях попадат в него след като са преминали през филтъра на „вътрешните модификатори“ или през част от тях. Такъв е пътят на движение на Социалните дразнителни. Самите те са с различно съдържание и

значение за отделните личности. Възприемат се от тях под различни форми, като се акумулират в различна степен.

Изпращани като импулси, послания, претенции, заповеди, инструкции към личността Социалните дразнителни идват, излъчват се от различни източници, имат различни форми и значимост за различните индивиди. По съдържание те могат да бъдат: икономически, политически, управленско-административни, правно-юридически, религиозни, морални, естетически.

Индивидите реагират на социалните дразнителни по различен начин – на едни по-бързо, на други по-бавно, на трети въобще не реагират; на едни с желание и готовност, на други с неприязън и гняв и т.н. Всеки индивид реагира по специфичен начин на иначе общите социални дразнителни. Тези различия се определят от особеностите във Вътрешните модификатори на всеки човек.

Следващото звено във веригата за социално поведение са така наречените **„Социални операнти“**. Тава са междинни звена при движението на социалните дразнителни, предизвикващи социални реакции на личността. Всъщност, социалните реакции се позиционират от съзнанието и Вътрешните модификатори на личността до реално демонстрираното от нея поведение. Социални операнти могат да бъдат адресатите, към които са насочени съответните реакции на личността. В този случай социалните операнти се припокриват със социалните дразнителни и по-точно – с техните източници. Личността, чието поведение анализираме, в определена степен на точност предвижда какви ще бъдат реакциите на източниците на социални дразнителни и се съобразява с тях – колкото може и колкото желае. Този тип социални операнти оказват изпреварващо коригираща перспектива върху субекта на социалното поведение.

Социалните операнти могат се операционализират и да се представят в следните групи:

- Формалните и неформални малки групи, в които личността се включва;
- Характера и поведението на големите групи, които са референтни за личността;
- Статута, статуса и престижа на организациите, в които личността е трайно и осезателно включена;
- Социалната и психическата атмосфера, в която личността е потопена;
- Принадлежността на личността към религиозни, професионални, етнически и други общности;
- Обществената култура, общественият морал, традициите и нравите, в които личността е потопена.

Силата на влияние на тези операнти се определя от това дали действат индивидуално или комбинирано и еднопосочно. Тя се определя още от тяхната значимост за отделния индивид, а също така и от диспозициите в структурата на личността.

В зависимост от това кои провокиращи фактори в определена степен го определят, поведението на личността се проявява в няколко разновидности. В редица случаи е отговор предимно на външни или на вътрешни подбудителни

сили. Тогава то се третира като **ситуационно ориентирано поведение на личността**. То е отговор на конкретно възникнала ситуация/ситуации. Тя е следствие от взаимодействието между конкретни външни условия и вътрешно-личностни особености на неговия субект.

В други случаи поведението на личността е силно повлияно от нейната ценностна система и от ценностната ѝ ориентация. Тогава се касае за **ценностно ориентирано поведение на личността**.

Когато индивидуалното поведение е конструирано предимно под напора на материалните потребности и интереси на личността, тогава говорим за **утилитарно ориентирано поведение**. Това е прагматично поведение, изтъкано от господството на лични изгоди.

В специализираната литература се говори още за **оперативно (тактическо)** и за **стратегическо поведение** на личността. Когато поведението на дадена личност се съобразява с особеностите, интересите и желанията на обкръжаващите лица, тогава то се третира като **тактически ориентирано**. Когато индивидуалното поведение е подчинено предимно на идеята за постигане на значими, но по-далечни цели на своя субект, тогава то се оприличава на **стратегически ориентирано**.

Когато чрез своето поведение личността се приспособява към нови условия, хора, организации, закони, традиции, правила и разпоредби, тогава е на лице адаптивно нейно поведение. В противен случай то е **инадаптивно (неадаптивно)**.

Поведението на човека почти винаги възниква и протича в процеса на общуването му с другите хора. Тогава го третираме като **комуникативно поведение**.¹

В зависимост от съдържанието, което се влага в него, от партньорското сътрудничество или противопоставяне спрямо субектите, с които се осъществява, а също така и от резултатите, до които води, поведението на личността се проявява в някоя от следните разновидности:

- Семейно поведение – проявявано в рамките на семейството;
- Битово поведение – изпълнено с битова проблематика и съдържание;
- Политическо поведение – осъществявано в сферата на политиката;
- Трудово поведение – осъществявано в труда и чрез труда;
- Икономическо поведение – осъществявано в сферата на икономиката, подчинено на икономически принципи и закони и водещо до икономически резултати, последствия;
- Бизнес поведение – осъществявано от човека в света на бизнеса;
- Потребителско поведение;
- Приятелско (враждебно) поведение;
- Партньорско (лоялно) или конкурентно (нелоялно) поведение.
- Интимно или публично поведение;
- Религиозно (атеистично) поведение;
- Естетическо поведение и др.

¹ Вж. Рамчев, К., Комуникации в бизнеса. Л., 2000.

За теорията и за практиката интерес представлява така нареченото и желано от всички **идеално поведение** на личността. Понеже хората се различават един от друг, то и представите им за идеален тип поведение са различни. Тук се влага много субективизъм, много пристрастия, идеологизиране, политизиране и демагогия. Всеки човек си има свой модел за идеално поведение.

Идеалният тип модел за поведение на личността има хипотетичен и съотносим характер. Съотносимостта е свързана с възможностите, с представите на даден човек за идеално поведение, с това те да се съотнасят към представите на втори, на трети и т.н. човек. Съотносими са и представите на хората за идеален тип поведение от една епоха с тези на хората от друга епоха, на хората от една култура с хората от друга култура, от едни географски, климатични условия и райони с други такива и т.н.

Хипотетичният модел за идеален тип поведение се модифицира в различни насоки и нюанси за всеки отделно взет човек. Различна е мотивацията, пригодността и волевата устойчивост на хората да преследват и реализират изборания от тях тип идеално поведение.

Идеалното поведение може да се третира като компромис между неговия субект и обществените условия, при които се осъществява. В този смисъл то е **СОЦИАЛНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ И ЧАСТИЧНО СЪГЛАСИЕ**. Така се постига известна **справедливост**. Политиката на социален консенсус изисква извършване на действия на базата на дадени индивидуални предпочитания. Необходима е също определена чувствителност на взиманите социални решения по отношение на индивидуалните предпочитания и очаквания.

Нашите представи за това кое е справедливо и кое не е справедливо се основават на определени аргументи. Но те са наши аргументи – следователно твърде субективни. Те подлежат на обществена дискусия с оглед прецизирането им. Някои индивиди проявяват отстъпчивост в тази дискусия, докато други са побезкомпромисни. Именно последните създават предпоставки за напрежение и конфликти. Особено катастрофални са те, когато произтичат от управляващите, от представители на институции. Нужни са съгласувани социални действия както от отделната личност, така и от властимащите. Съгласуваните социални действия и приемливата обществена политика, провеждана от управляващите, не всякога изисква да е налице уникален „социален ред“, понеже такъв е трудно постижим. Настояванията за завършеност на управленските решения и действия от гледна точка на тяхната справедливост може да рефлектира в неразбиране от личността, а и на управляващите в неразбиране природата на самата несправедливост. Но и пренебрегването ѝ от който да било е недопустимо и с вредни последици.

Най-честите причини, затрудняващи хората да реализират изборания от тях модел на идеално поведение са:

- Обществото, което със своите слабости и недостатъци натрапва на личността неблагоприятна социална рамка;

- Неблагоприятни за личността условия за живот – икономически, политически, културни, битови и др.;
- Дефицити в културата, социализацията, познанията, професионалната пригодност на личността;
- Слабости и недостатъци в нейния психологически профил въобще;
- Недостатъчно силна и устойчива в частност мотивация на личността да преследва и постига избрания от нея модел за идеално поведение.
- Други дефицити в пригодността на хората да постигат избрания от тях модел за идеално поведение.

III. СВОБОДАТА – ИЗКОННА ПОТРЕБНОСТ НА ЛИЧНОСТТА

Фундамент и движеща сила за човека са неговите желания, потребности, интереси и други елементи на психическата му подструктура. Като разглежда комплекса от психологически характеристики, Ерих Фром заявява, че „Физиологично обусловените нужди не са единствената задължителна страна на човешката природа. Друга човешка потребност е да се свърже с външния свят, да избяга от самотата“¹. По-нататък Е. Фром заявява, че Човекът не е в състояние да живее без някаква форма на сътрудничество с другите хора“².

От първостепенно значение за човека са неговите потребности от АФИЛИАЦИЯ, от общуване с другите хора, от обмен на информация с тях. В тази връзка много убедително звучи четиристишието на позабравения наш поет от началото на XX век Христо Ясенов:

*Не! Не мога без хора!
Без звукът на човешката реч.
Там дето двама в полето говорят –
техен съм брат и аз от далеч!*

Не буди съмнение, че потребността от общуване е различна при отделните индивиди и че се демонстрира по различен начин от всеки един от тях. Различна е и степената на „средното“ ѝ проявление в различните исторически епохи. Това, което сега силно ни интересува е: 1/ Изострена ли е тази потребност в наши дни? 2/ Какви са възможностите и обществените нагласи за нейното удовлетворяване? 3/ Съществува ли „ножица“ между силата за проявление на потребността от афилиация за нашите съвременници и реалните действия на обществото за нейното удовлетворяване? 4/ Каква е тенденцията и какви са перспективите пред тази „ножица“ – да продължи ли нейното „отваряне“, или да се „затваря“? Аргументираните отговори на тези въпроси зависят от две

¹ Фром, Е., Бягство от свободата. С., 1992, стр. 21.

² Пак там, с. 22.

обстоятелства, а именно: 1/ Наличие на достатъчна по обем и адекватна по съдържание информация. 2/ Правене на задълбочени компетентни анализи на тази информация. Засега липсва позитивен отговор и на двете изисквания. Това, което аз мога да направя сега в тази студия е: *Първо*, да се солидаризирам с такива известни автори като Жан Пол Сартър, Борис Скинер и Ерих Фром, които дават тревожни отговори на тези въпроси. Сартър прави това от позициите на екзистенциализма. Според него, значим интелектуален фокус на екзистенциалистите е интересът им към СВОБОДАТА на индивидите като най-важното им и отличително човешко притежание. Единственият и автентичен начин на живот е този, който всеки индивид СВОБОДНО Е ИЗБРАЛ за себе си. Тази теза Сартър развива в капиталното си произведение „Битие и нищо“. Основната теза е, че „Ние сме осъдени да бъдем свободни“. „Няма граници на нашата свобода“. Нашата свобода, а оттам и нашата отговорност, обхваща абсолютно всичко, което правим.¹ Второто нещо, което мога да направя, е да се доверя на собствените си наблюдения, осъществявани четиридесет години, които за съжаление не ми вдъхват никакъв оптимизъм. Напротив, настройват ме песимистично, засилват тревогата ми, че този проблем не се разрешава. Причините за тези негативни отговори са „вътре“ в човека, в хипертофиралите форми и степени, в които се проявяват редица негови личностни черти и качества.

Имат обяснения, но не и оправдание големите ерозии, които настъпват в личностните качества като: засилващата се аморалност, недопустима арогантност и безцеремонност, егоизмът, безмилостността на значителна част от нашите съвременници, тяхната агресия и т.н. Налице е тревожното им придвижване от хуманизма, алтруизма, филантропията към ейдъризма, себичността. Все по-натрапваща се личностна особеност на значителна част от нашите съвременници е любовта на индивида към себе си. Разглеждан в такъв ракурс, егоизмът е в ОСНОВАТА на ИНДИВИДУАЛИЗМА. Като провокатор и генератор на човешката активност, индивидуализмът не всякога заслужава осъдителна оценка. Осъдителен е тогава, когато проявяваната активност е ДЕСТРУКТИВНА. Тогава индивидуализмът се трансформира в **себичност**, в **егоцентричност**, в **егоизъм**. **Съвременният егоизъм** според Е. Фром се проявява като „алчност, произтичаща от безсилието на реалния Аз, чийто обект е социалният Аз“.²

Причините за масовата алиенация от обществото, за грубия срил на поведение, за животинския стил на поведение неизбежно трябва да се търсят и „вън от човека“ – в обществото, в което той живее. Коя от тези две групи причини е доминираща, зависи от много обстоятелства. Отговорите са различни и се влияят от действащите в момента различни фактори и механизми.

Свидетели сме на засилваща се АЛИЕНАЦИЯ – „отчуждаване на човека от другите хора, от социални и професионални групи, от организации и институции, към които по-напред е проявявал интерес. Според Е. Фром „Отчуждение-

¹ Фром, Е., Цит. съч., с. 100.

² Пак там, с. 98.

то засяга не само икономическите, но и личните отношения, които се превръщат от отношения между човешки същества в отношения между предмети“.¹

По-нататък той заявява, че: „Освобождението от традиционните окови създава у човека едно ново чувство за НЕЗАВИСИМОСТ, а същевременно го тласка към *самота* и *изолация*, изпълва го със съмнения и страх и го въвлеча в нов вид подчинение“. Накрая Е. Фром заключава, че „Човекът живее с илюзията, че е център на света, но е обхванат от силно чувство за малоценност и безсилие“.²

За съжаление, наблюдаваме сред голяма част от нашите съвременници доминиращи в поведението им **егоизъм** и **алчност**. Егоизмът е външно проявяваща се любов на индивида към себе си. Разглеждан в такъв ракурс, егоизмът е в основата на индивидуализма. Като провокатор и генератор на човешката активност **индивидуализмът не е осъдително качество**. Особено когато проявяваната активност е конструктивна. В противен случай индивидуализмът се трансформира и проявява в себичност, в егоцентричност, в груб егоизъм. „Съвременният егоизъм, според Е. Фром, е алчност, произтичаща от безсилието на реалния Аз, чийто обект е социалният Аз“.³

Потискащата характеристика за нашите съвременници е представена в твърдението на Е. Фром, че „съвременникът ни се подчинява на анонимни авторитети и приема едно Аз, което не е неговото истинско Аз. Колкото повече живее по този начин, толкова по-безсилен се чувства и е принуден все повече да се покорява. Вместо от оптимизъм и предприемчивост, той е завладян от чувство на безсилие. Той би бил свободен да постъпва според собствените си ЖЕЛАНИЯ ако знаеше какво иска, мисли и чувства. Но той не знае това“.⁴

Позволих си доста обстойно позоваване на Е. Фром, за да стигна до същността на въпроса, който се разглежда в този раздел – СВОБОДАТА КАТО ВЪТРЕШНА ПОТРЕБНОСТ НА ЛИЧНОСТТА. В основата на тази потребност са желанията на човека да има, да притежава нещо, да прави нещо без да се страхува. Това „**нещо**“ е доста оспорвано, недопускане за постигане от страна на други лица, групи, организации, институции. Те всячески възпрепятстват неговото реализиране. За тази цел си служат със създадените от тях правила, закони, традиции, догми, стереотипи, предразсъдъци. По такъв начин се блокират въпросните желания на личността. Потискат я, принуждават я да се чувства безсилна и унижена. Слабите личности се примиряват с това си положение. Силните му се противопоставят под различни форми и с различни средства. Техните желания стават вътрешен подтик за свобода, мотив за противопоставяне на инкасирия натиск. Това е един от начините за възникване на стремеж и действие към свобода и за свобода! Другият начин е одухотворен, силно дематериализиран. Той се свежда до копиране, усвояване на чужди образци за собствени модели за поведение, пронизано от стремеж към свобода. При

¹ Фром, Е., Цит. съч., с. 58.

² Пак там., с. 98.

³ Пак там.

⁴ Пак там., с. 205.

четене на книги, гледане на филми и театрални постановки, дадената личност се сугестира от други, силно развити личности (лидери, водачи, герои), превърнали живота си в борба за свобода и за други възвишени каузи. Това поражда във въпросната личност ЖЕЛАНИЕ за подражаване на героите. Желанието може да прерасне в съответни практически действия за постигане на свобода.

Себелюбието, самосъзнанието, егоизмът, индивидуализмът, мисленето, волята, потребностите за изява и за самореализация, характерът, честолюбието, смелостта и други личностни характеристики пораждат, засилват и поддържат желанието на човека за свобода. Моралните принципи, високата и пълноценна социализация, чувството, мярата и стандартите за справедливост генерират в човека желание и стремеж към свободата.

Към свобода личността е подтиквана, провокирана от някои особености на обществото, и по-точно – негови институции и съответните им представители. Поради невежество и некомпетентност, от алчност за пари, имущество, власт и слава, от безнравственост, от принижена хуманност със своите закони и правила те погазват изконни права на масите като например:

- Правото на живот;
- Правото на здраве;
- Правото на труд;
- Правото на защита от външни посегателства;
- Правото на учене и образование;
- Правото за притежаване на собственост и нейния неприкосновен характер;
- Правото на личностно развитие и реализация и др.

Нарушаването на тези права от страна на държавата и обществото „отключва“ желанията на потърпевшите, или поне на част от тях, да изпитват потребност от свобода, да не престават да я желаят и да се стремят към нея. В тази връзка стремежът към свобода трябва да се разглежда като **„Право на свобода“**. Реализирането, консумирането на това право превръща индивида в личност.

Свободата се проявява, по-точно се пожелава там и тогава, където и когато са изградени и функционират институции, организации, сдружения, общности. Тя се чувства и пожелава от хората в техния бит, труд, семейство, ежедневие, учене, развлечения и т.н.

Разглежда се от позицията „желание“ на личността да действа без натиск и ограничения свободата се проявява в две разновидности – като „позитивна“ или като „отрицателна“ (негативна, вредна). Съдържанието и насоката на желанията на личността определят кой тип свобода се пожелава и реализира.

Отрицателната свобода обикновено има за свой вътрешен подтик (мотив), носещите отрицателен знак инстинкти, страсти, нагони, емоции. Тя се наблюдава при прояви на характеропатия, социопатия, безнравственост, себичност, алчност, агресивност, нонадаптивност на дадената личност и т.н. Това е свобода за грубоватото личностно облагодетелстване. Тя е в **ущърб на другите хора** и на обществото като цяло. Реализира се чрез грубо, арогантно погазване на законите, традициите, морала, правилата. Такава „свобода“ е всъщност **СВОБОДИЯ**.

Субекти на отрицателната свобода обикновено са дегенерати, лумпени, деградирани асоциални типове. В тази група влизат още самозабравилите се управници, неконтролируемите властници, които искат още и още „свобода“ за себе си, за да упражняват натиск и насилие над различаващите се от тях други хора. Тук са и рецидивистите, очакващи свобода за излизане от затвора без никакви корекции в поведението си. Тук влизат крадци и мошеници от малък и голям калибър, измамници, комбинатори, стремящи се единствено и неистово към лично стно облагодетелстване. Това, което те желаят, не е истинска, позитивна свобода, а свободия. За съжаление в много случаи те я получават от нашата неразвита и в много отношения уродлива демокрация. Тук става въпрос за така наречената „представителна“, не за ПРЯКА ДЕМОКРАЦИЯ! Самоизбралите се, наложили те се чрез демагогия и натиск „собственици“ на представителната демокрация не могат или не желаят да избавят обществото от носителите на отрицателна, вредна свобода, от носителите на хаос и аномия в обществото.

Негативната свобода има и друго измерение. То е свързано с последиците за личността, пожелала и получила позитивна свобода. Това е огромният товар от отговорности, необходимостта от полагане на допълнителни усилия, от притежаване на допълнителни компетенции. За доста хора това е нежелано и непосилно бреме. Това обстоятелство, както подчертава Е. Фром, „се осъзнава трудно, особено от онези, които са прегърнали тази добродетел (свободата), вслушвайки се само в гласа на сърцето си“.¹

Позитивната свобода е истинската свобода! Желанията за нея са продиктувани от високите стойности за проявление на позитивните, конструктивните качества на личността. В основата на позитивната свобода лежи креативното, задълбоченото и широкообхватно МИСЛЕНЕ. Активен подтик за неговото провокиране е:

- Съзнанието на личността;
- Нейният силен и позитивен характер; нейната пълноценна и завършена социализация;
- Високата ѝ нравственост и т.н.

Към тези вътрешно-личностни предпоставки на позитивната свобода Е. Фром с основание прибавя и емоционално-чувствената сфера на личността. В тази връзка той заявява: „Човекът може да бъде свободен и да не се чувства самотен, да бъде критичен, но не и изпълнен със съмнения, да бъде независим и същевременно неотделим от човечеството. Тази свобода той може да постигне с утвърждаване на собственото си Аз. Реализацията на Аз-а се постига не само с помощта на мисленето, но и с осъществяване на цялостната личност, с активния израз на нейния **емоционален и интелектуален** потенциал... С други думи, **позитивната свобода** се състои в спонтанната активност на цялостната, единна по своята същност личност“². Е. Фром е изчерпателен и убедителен,

¹ Фром, Е., Цит. съч., с. 98.

² Пак там, с. 207.

развивайки тази теза. Известни възражения имам спрямо концепцията му за спонтанността и нейната роля за свободата на личността.

Позитивната свобода с основание се третира от Е. Фром като реализация на Аз-а. Но това „изисква пълноценно утвърждаване на уникалността на личността. Хората се раждат равни, но също така и различни. Основа за различията им са наследените физиологични и психически качества, а към тях се прибавя специфичното съчетание на условия и опит в процеса на развитието им.“¹

Субектите на позитивната свобода я използват за извършване на полезни за самите тях, за другите хора и за обществото като цяло дейности. Героите и водачите може и да нямат конкретна полза най-вече материална) от свободата си. Те я използват за благо на другите. За нея те се борят, страдат, дори се жертват. Единственото, което желаят е другите да бъдат свободни да се възползват от своята свобода. Времето на такива герои не е безвъзвратно минало. Те живеят и в наши дни – с нас, до нас. Само че засега анонимно. При съответни обстоятелства те ще се появят и проявят.

Субекти на позитивната свобода са иначе обикновени, но всъщност изключителни личности. Те се рекуртират от всички социални групи и слоеве. Те могат да бъдат:

- Млади или възрастни;
- Трудово заети и трудово незаети;
- Образовани и не толкова образовани;
- Представители на умствения и на физическия труд;
- Религиозни или нерелигиозни;
- Бедни и богати;
- Овластени и обезвластени;
- Мъже и жени.

Те са различни помежду си. Но имат и някои общи качества помежду си като:

- Високо ниво и позитивна посока за развитие на собственото Аз;
- Позитивно и конструктивно мислене;
- Устойчива воля и силен характер;
- Висока степен на социализация;
- Висока нравственост.

IV. ОБЩЕСТВЕНИ ПРИНУДИ ВЪРХУ ЛИЧНОСТТА

Какво е съвременното общество въобще, и по-точно – в развитите страни? Изявени и начинаещи учени от различни страни с охота се опитват да дават категорични отговори на този въпрос. Някои твърдят, че отпреди около сто години то е **индустриално** – определяло се е от силно развитата индустрия. Петдесетина години по-късно други твърдят, че то вече е **постиндустриално**. В наши дни трети го определят като **информационно**. Има и такива, които твърдят, че то е предимно и основно **консумативно**.

¹ Фром, Е., Цит. съч., с. 212.

Намирам за неправилно акцентирането само върху една от водещите страни на съвременното общество. Всички от тях в момента са силно развити. За мен то е и индустриално, и информационно, и консумативно.

Какво е съвременното българско общество? В това състояние то е пълно отрицание на съвременното западно общество. Обществото, в което живеем нито е индустриално, нито е информационно, нито е консумативно! То е преходно – с всички отрицателни черти на такъв тип общества. Преди повече от четвърт век българите се отрекоха от социализма и се насочиха към капитализма, който срамежливо окичиха с рекламната фасада – пазарна икономика и победила демокрация. Но дори и съвременното западно общество страда от неотстраними слабости. Една от тях е фетишизирането на пазара, неговото всевластие в обществото. Той до такава степен се идеализира и мистифицира, че причини дехуманизация на съвременното западно общество. Всички обществени и лични връзки, целият живот на хората се подчинява на законите на пазара. Това е абсурдно, но безспорно.

Обществото до такава степен е комерсиализирано, че губи силите да контролира това, което е създало. Както заявява Е. Фром, „обществото не е в състояние да контролира силите, които е създало. Човешката съдба е подложена на заплахата от икономически кризи, безработица, мизерия, тероризъм, война“.¹

Развитото капиталистическо общество се разгръща във всички вредни за човека мащаби и посоки. Има право Е. Фром, че „огромните градове, урбанистиката, шумът, динамиката на живота също засилват чувството на безсилие и отчуждение на човека от обществото, в което живее“.²

Личността, дори и в развитите западни общества, е подложена на тотално и системно притеснение и ограничаване. Човекът реагира на тази обществена репресия по два обобщени начина – чрез противопоставяне (борба за свобода) или примирение. Но дори във втория случай той се инкапсулира, чувства се все повече безсилен и самотен. В тази посока според Е. Фром действат и „други обстоятелства“ – такива са например усложняващите се и неразбираеми за обикновения човек икономически и политически системи и структури“.³

В съвременното българско общество нещата стоят още по-зле за обитаваните го индивиди. Най-общо то се определя като преходно – от социализъм към капитализъм. При това този преход е неосъществен. Той е преход от нищото (социализма) към абсолютно нищото, което Ж. П. Сартър по неповторим начин разглежда в капиталното си произведение „Битие и нищо“⁴. Това е преход от неразвита при социализма материална база към разрушена в демократизираща се България материална база. В България се регистрира преход от авторитарния социалистически ред към необуздан демократичен хаос. За криминалните, безнравствени, инфантилни наши „елити“ важи сентенцията „Нищо старо не

¹ Фром, Е., Цит. съч., с. 98.

² Пак там, с. 110.

³ Пак там, с. 110.

⁴ Sartre, J. P., Being and Nothingness. London, 1943.

са забравили и нищо ново не са научили“. Всъщност, настанили се по горните етажи на властта, те усвояват някои порочни, безнравствени практики от времето на класическия капитализъм, усъвършенствани от модерния капитализъм.

Анатемоса се (с основание) комунистическата идеология, която умело манипулираше със спекулативни, но атрактивни и приемливи от народа постулати:

- Човек за човек е брат
- Религията е опиум за народа
- Социалното (вкл. икономическото) равенство е цел и реалност за обществото (социалистическо)
- Грижата за човека е основна грижа на обществото и др.

Тази спекулативна идеология все пак формулира националната кауза – „Построяване на светлото комунистическо бъдеще“. В съвременното българско общество няма идеология! Няма дефинирана национална кауза! То се движи във вихъра на Брауновото движение като параход в буря, при това без капитан и компас, с неясни азимути.

Съвременното българско общество е неразвито (във всяко отношение), безперспективно (в този си вид), неблагоприятно настроено и деструктивно действащо към обикновените свои членове. Негови отличителни черти са:

- Мизерия и безработица;
- Пълен хаос и беззаконие;
- Необуздано разграбване на националното богатство;
- Духовен гнет и пустота;
- Липса на реална позитивна свобода за масово потребление.

В съвременното българско общество гражданите фактически са обезправени. Тяхната реална позитивна свобода е узурпирана от богати разбойници, некадърни, безотговорни и в болшинството си безнравствени и корумпирани управници от акламиращи и пригласящи им администратори, продажни псевдоексперти и др.

У нас обществото се отъждествява с държавата. То безразсъдно и ограничено я обслужва. Въпросът за държавата и обществото не е изяснен достатъчно теоретично, не е решен и в практически план. Политическите партии здраво са се настанили в обществото. Манипулират го в своя изгода – или поне се стремят към такава манипулация. По всякакъв начин се стремят да влязат във властта, разчитайки на определен процент от избирателите. След като постигнат тази заветна цел, те се обръщат на 180°. От обществени структури те с охота стават държавни трансмисии на властта. Изявените им членове от обществени дейци и лидери незабавно навличат тогата на държавната власт. Като обществени структури политическите партии декларираат привързаността си към идеята за овластяване членовете на обществото, т.е. към предоставянето им на реална позитивна свобода. Щом влязат в държавното управление, те стават нейни потисници.

Държавата разполага с достатъчно голям административен апарат, активно участващ в ограничаване свободата на своите граждани. Като цяло тя гледа на

тях като на поданици, които периодично и „подходящо се ухажват“ по време на избори. За постигане на тази цел държавата, в това число и управляващите партии, разполагат с богат арсенал от средства. Техният списък е дълъг. Ще се ограничи само с отбелязване на следните:

- Издаване на закони, правилници, наредби във вреда на гражданите – ограничаващи тяхната свобода;
- Внасяне на поправки в тази насока в интерес на управляващите партии;
- Установяване на сковаваш инициативите на гражданите, ограничаващ свободата им разрешителен и забранителен режим;
- Повишаване на данъците, глобите, таксите, сборове, мита и др.;
- Въвеждане на нови данъци, глоби и мита;
- Установяване на грабителски лицензионен режим;
- Управленски действия (бездействия), повишаващи разграбването на държавна и общинска собственост, безцеремонното посегателство върху собствеността на гражданите, техния живот, здраве и достойнство;
- Поощряване на пазарния хаос, рекетъорство и тероризъм;
- Маргинализиране на огромни маси от населението;
- Непознато досега жестоко обедняване на населението;
- Изкуствено поддържане на безработица;
- Недопустима поляризация на обществото;
- Невъзможност, непригодност и нежелание на управляващите да ограничават структурната безработица;
- Ограничаване достъпа на компактни групи от населението до здравеопазване и образование;
- Поощряване на работническия бизнес;
- Поощряване на битовата престъпност и на организираната престъпност;
- Профаниране и опростачване на нацията;
- Спекулиране с т.нар. „етнически мир“;
- Манипулиране на историята;
- Пренебрежение към морала и културата;
- Корумпиране на администрацията.

Масирано, съзнателно, а понякога поради невежество се прилагат тези и редица други средства за ограничаване позитивната свобода на гражданите. И за съжаление се успява. Засега донякъде съществува свобода на словото. Не са редки случаите на трансформирането ѝ в отрицателна свобода, в злоупотреба със свободата, прерастваща в свободия, в своеволие, произвол спрямо личността.

Пасивни реакции на личността спрямо това насилие са:

- Отчуждаване, дистанциране от обществото като цяло и към отделни негови структури;
- Негативно настройване спрямо тях;
- Оплакване и жалване от тях;
- Инкапсулиране на личността в себе си;

- Отказване от претенциите за свобода, бягство от нея. Това бягство е доброволно, но принудително наложено.

Мотивите за пожелаване на свобода от страна на индивида са много и разнообразни. По съдържателен признак и по признака целева ориентация те могат да бъдат обединени в две групи – вътрешни и външни.

Вътрешната ориентация е подчертано себична. При нея човекът пожелава да е свободен, за да задоволи свои конкретни нужди, желания, потребности, интереси, амбиции, стремежи, нагони, страсти, влечения. Те могат да бъдат от най-нисш до най-висш порядък – от биологично и физиологично естество до духовна, интелектуална, творческа потребност.

Външната ориентация на желанията, стремежите на личността за и към свобода са екстериоризирани. Свободата тук не е за лична консумация, а в полза на другите. Свободата се пожелава от личността в името на благородни и хуманни каузи и цели. Мотивите, които подбуждат личността към такъв тип свобода, са:

- Освобождаване на народа от робство;
- Подобряване на положението, на социалния статус на други лица, групи, слоеве, прослойки;
- Установяване на ред и порядък в обществото;
- Защита на индивидуални и групови права;
- Мотиви за справедливост;
- Мотиви за хуманност и др.

Екстериоризираните стремежи се реализират (евентуално) в постигане на **позитивна** свобода. В някои случаи те са насочени към постигане на групова, партийно-политическа, кланова или корпоративна свобода. Тя в никакъв случай не може да се третира като позитивна свобода, но не е и непосредствено егоистична.

Интериоризираните стремежи към свобода понякога са предизвикани от благородни мотиви. Такива са например мотивите, пораждащи стремеж към свобода, като:

- Мотиви за позитивна реализация на личността;
- Мотивът, изискващ свобода за творчество;
- Мотивът за правене на иновации;
- Мотивът за учене;
- Мотивът за здраве;
- Мотивът за живот;
- Мотивът за труд и др.

Този род мотиви пораждат стремежите на личността към позитивна свобода. Но в редица случаи мотивите пораждат стремежи и към отрицателна свобода. Това е свобода във вреда на другите. Тя е изключително егоистична, себична, егоцентрична свобода. Тя се поражда от нехуманни, безнравствени мотиви. Такива например са:

- Мотивът за доказване на превъзходство;

- Мотивът за всесилие;
- Мотивът за безнаказаност;
- Мотивът за отмъщение;
- Мотивът за ограбване;
- Мотивът за лично облагодетелстване;
- Мотивът за причиняване на страдания на други хора;
- Мотивът за рушене и др.

Свободата не е абстрактно явление. Тя почти винаги се съпътства, предизвиква се от конкретни принуди, натиск, действия.

Свободата е насочена към преодоляване на принудите. Принудите се използват за смачкване или за ограничаване на свободата. Те съществуват в единство. Подчиняват се на един от законите на диалектиката. Това е Законът за единство и борба на противоположностите. Свободата и принудите са крайни, полярни противоположности, които взаимно се предполагат и изключват.

Свободата и принудите имат и присъщи само за една от тях *субект* и *адресат*, които също са неразривно свързани – личността и обществото, държавата и съответните структури.

Субект на свободата е личността, отделният човек. Не съществува групова свобода, нито групови права. Групите, каквито и да са те (социални, професионални, етнически, религиозни и др.) са условни обединения от личности (или индивиди). Те имат **относителна устойчивост, сплотеност, солидарност, кохезия**. Това са обединения, градящи се върху сходство и съвпадение на потребности, интереси, ценности, култура, съдба и т.н. Те функционират върху това сходство. Съвпадението не е абсолютно пълно, нито е вечно. То е относително, няма вечна устойчивост. Поради всичко това не може да се говори за групова свобода, нито за групови права.

Групите съществуват и благодарение на компромисите, които взаимно си правят изграждащите ги членове. Често те са предимно едностранни, несподелени, но винаги съществуват. Тези компромиси гравитират около свободата на личността. Именно с нея и за сметка на нея се правят компромиси.

Субект на принудите, на насилието върху личността са:

- Държавата като цяло;
- Редица институции на държавата като:
 - Парламентът – със законите, които изработва, и с всичките си останали големи пълномощия;
 - Правителството, което фактически управлява страната, обществото, отделните граждани;
 - Министерствата, които еднолично и неограничено се разпореждат в своите ресори, което неизбежно и силно рефлектира върху отделните граждани.
- Данъчните органи, които редовно и доста ниско „стрижат“ всички граждани, орязват техните доходи;

- Митниците, които с вредните си действия и с бездействието си ощетяват: ученици и пенсионери; деца и болни; чиновници и военнослужещи; творци на науката и на изкуството и др.;
- Областните управи, които бездействат по отношение защита интересите, правата и свободата на хората, населяващи съответните области;
- Изпълнителните и контролни агенции, чийто брой е страхотно голям, в които са ангажирани безчетно много чиновници, ощетяващи държавния бюджет. Тези агенции паразитират върху гърба на гражданите. В повечето случаи, вместо да ги обслужват и защитават, те ги потискат като ограничават тяхната свобода. Проучванията показват, че техният брой може да се намали десетократно, а дейността им радикално да се преустрои;
- Общините – със своите неразумни действия и с безотговорното си бездействие, са сериозен узурпатор на свободата на своите граждани;
- Едри компании (електрически, петролни, топлофикационни, водоснабдителни, канализационни и др.), които редовно жестоко и безнаказано рекетират своите принудително закотвени клиенти;
- Правоохранителни органи и системи като например полицията. Вместо да защитава дадените на гражданите права и свобода, тя често ги ограничава с погрешните си действия и с недопустимото си бездействие;
- Съдебната система, която систематично и с голям успех „работи“ срещу гражданите, machka тяхната свобода
- Наши и чуждестранни малки и големи търговски вериги, които чрез картелни далавери обират и жълтите стотинки на българските граждани – оставят ги гладни, болни, неграмотни, отчаяни и потиснати
- Банковата система, която макар и легитимирана и лицензирана, спрямо интересите и свободата на гражданите е разбойническа банда. И това е така, понеже е извън държавата. Банките са подвластни не на законите, а на парите, които притежават и с които практически властват в България и в целия свят.

Това са субектите на насилието срещу свободата на личността. Вярно е, че изброените институции вършат и полезна за гражданите работа. Но още по-вярно е, че са потисници на тяхната свобода поне засега.

Потисническите действия срещу свободата на личността, идващи от държавните институции, не са безлични, не са деперсонализирани. Те се осъществяват от други личности, ангажирани служебно в тях. На практика излиза, че овластени личности потискат свободата на обезвластени личности. Някои от овластените личности с желание посягат върху свободата на обезвластените. Дори използват служебния си статус за лично облагодетелстване. Но има и овластени представители на държавните институции, които без желание, по принуда погазват свободата на обезвластените личности. Първите са за осъждане и презрение, вторите са за съжаление. Конфликтът между първите и адресатите на техните действия са и от властови, и от морален характер. Конфликтът между вторите и адресатите на техните действия е властови, при отсъствие на морални задръжки спрямо адресатите.

И първият, и вторият вид конфликти са неизбежни и неразрешими. Държавата в първоначалното си развитие е създадена, за да защитава своите поданици от външни и вътрешни посегателства. Но това е по презумпция. Впоследствие тя ерозира и добива вида на активен насилник върху личността – върху нейната свобода и права. Тя не може да съществува, ако не паразитира. В този си вид и насоченост тя затруднява и развитието на обществото. Постепенно, но не неотменимо държавата става синоним на насилието върху личността. От друга страна желанията на личността са несъвместими със сегашните функции и структура на държавата. Голямата свобода на гражданите ограничава властта, мощта и насилието на държавата. Монополът на властта е в ръцете на държавата. Страстно желаещите власт политически партии са принудени да се сраснат, да се обвържат с държавните институции. Едни, сдобили се с нея, те се облагодетелстват за сметка на гражданите. Свикват с властта и не желаят да се разделят с нея. Тази е основната причина политическите партии (управляващи) да се срастват с държавните институции.

Адресати на усилията на личността да се сдобие с позитивна власт са субектите, управляващи насилие върху нея, целящо лишаването ѝ от свобода. Конкретно те бяха посочени в предишния текст. Техният списък започва с парламента. Включените в неговия състав 240 човека в продължение на 25 години, в шест мандата „коват“ закони. Това означава 1400 депутати плюс 800 обслужващи ги експерти и „законовносители“ в продължение на години умуват и действат по посока ограничаване свободата на личността. Поне още толкова персони, настанили се в Министерския съвет, в министерства, в агенции, в областни и общински управи, създават нормативни актове. Значителна част от тях в една или друга степен и форма ограничават свободата на личността. В същата посока действа и партийният актив на управляващите партии.

Едни по-точни разчети показват, че десетки институции с десетки хиляди хора „законотворчески“ и „нормативно“ ограничават свободата и жизнените права на членовете на обществото – поне на преобладаващата част. Те са активни борци против свободата на личността. Това са адресатите, към които редовите членове на обществото са отправили своите призови, своите очаквания, своите стремежи, своя гняв и своите протестни действия за позитивна свобода.

Към тях могат да се прибавят и десетките хиляди, работещи в полицията. Волно или неволно, активно или пасивно голяма част от тях се включват в ограничаване позитивната свобода на гражданите. Подкрепящи това твърдение примери са многобройните, понякога безцеремонни акции на полицията против демонстранти, против участници в митинги, в така наречените „граждански неподчинения“, в „охранителни“ мероприятия на управляващите и т.н.

В същата посока, даже още по-нагло в немалко случаи, действа **съдебната** система с всичките свои структури и разклонения. Хиляди нейни представители са ангажирани в потискане на гражданите. Хиляди са примерите на недопустими действия на съдебната система против свободата на личността. Твърдението на нейни представители е, че се действа законно. Но те четат и прилагат законите селективно и извратено. Както дяволът чете евангелието!

Представители на съдебната система (следователи, дознатели, прокурори, адвокати и съдии) масово защитават престъпници и ощетяват редовите граждани. Като цяло съдебната система сега не изпълнява своето предназначение. Заедно със законодателната и изпълнителната власт тя е най-големият узурпатор на свободата на личността. Тя е (или би трябвало да бъде) основен адресат за протестните действия на гражданите в защита на своята позитивна свобода.

Трябва да се подчертае, че всички изброени потисници на свободата на личността действат в условията на **демокрация**. Демократичната практика, вместо да ги респектира, ги поощрява да действат в тази посока и по такъв безскрупулен и безнравствен начин. Те действат и против догмите и повелите на религията, концентрирани в *Десетте божии заповеди*.

Логично е да се очаква, че демокрацията – като съвременен връх на управлението на държавата и на обществото, ще осигури свобода на гражданите. Тези очаквания бяха реалистични за нейното извоюване и при нейното стартиране. „В ранните години на демокрацията, както отбелязва Е. Фром, съществуваша различни възможности за личността да участва **непосредствено** и активно в гласуването за предложено решение или за кандидат за избран пост“.¹

Демокрацията може да се прояви и да функционира като **пряка** и като **представителна**. Тя стартира в ранните периоди на човешката цивилизация като пряка, която достигна апогея си в Атина по времето на Перикъл. Впоследствие се осъзнава от амбициозните атиняни като неудобна за личностно облагодетелстване. В следствие на това постепенно, но неизменно тя се заменя с представителна демокрация. При нея е налице масово бягство от позитивната свобода. Хората жертват част от нея, предоставяйки я в ръцете на свои представители да я ползват, за да могат да управляват. От тук насетне започват спекулациите и злоупотребите със свободата на личността. Започва се с манипулиране мисленето на човека. Според управниците той не трябва да мисли за своята свобода. Един от начините за потискане на самостоятелното мислене, както отбелязва Е. Фром е „да се твърди, че **всички истини са относителни**“.² Истината е непостижима – затова не бива да се правят опити в това отношение. Този краен агностицизъм внушава на личността, че мисленето за свобода е безпредметно. С тревога Е. Фром отбелязва, че „голям сектор от нашата обществена система изпълнява само една функция – да замъглява същността на нещата. Твърдението, че „проблемите в държавата са твърде сложни, за да бъдат разбрани от обикновения човек, са димна завеса“.³

Истинската, пълната, или почти пълната свобода личността може да постигне в условията на **пряката** демокрация. Тя е желана, възможна и постижима от редовите членове на съвременното ни общество. Но е неприятна и нежелана от неговите управници. С установяването на пряка демокрация гражданите ще спечелят много, почти всичко и по-конкретно своята свобода. Противоположен

¹ Фром, Е., Цит. съч., с. 108.

² Пак там, с. 200.

³ Пак там, с. 201.

би бил резултатът за управляващите, за владеещите политическата и икономическа власт в съвременното българско общество. Пряката демокрация ще ги лиши от привилегиите, облагите и неограничената власт, която сега притежават. Поради това правят всичко възможно да не я допуснат. Улеснява ги недостатъчната информираност на гражданите за пряката демокрация като единствено възможна и ефикасна алтернатива на представителната демокрация. Иначе те са достигнали до нивото и имат капацитета да я установят и прилагат. Тяхното невежество, за съжаление, не провокира учените да направят необходимото, за да го преодолеят. И така статуквото се запазва.

При съществуващата ситуация какво може и трябва да се направи за поддържане на минимално необходим синхрон между свободата на личността и упражняваните върху нея посегателства и насилие, за да я ограничават до възможно най-ниското ниво? Въпросът е неизбежен, важен и труден за отговаряне. Очевидно, усилията идват от две страни и са насочени в две направления. Това са субектите на свободата и на насилието – личността и заобикалящата я среда.

Личността трябва да се прониква от съзнанието, че чрез позитивната свобода тя утвърждава собственото си Аз. Чрез нея тя се реализира като **пълноценна** личност. Свободата е фундамент и същност на нейната екзистенция. Присъединявам се към твърдението на С. Киркегор, че „Единственият „автентичен“ и истински начин на живот е онзи, който всеки индивид **свободно** е избрал за себе си“¹. Има ли възможност всеки индивид да направи това за себе си? При сегашните условия, в сегашната действителност – Не! Но той трябва да се стреми към това да бъде свободен, да прави избори за себе си, сам да определя поне донякъде своята съдба.

Съвременникът ни трябва да осъзнае, да проникне и възприеме мисълта на Ж. П. Сартър, че „Ние сме осъдени да бъдем свободни. Няма граници за нашата свобода. Нашата свобода, а от там и нашата отговорност обхваща всичко, което мислим и правим“.²

Втората стъпка на личността в борбата за позитивна свобода се свежда до идентифициране на външните противници и потисници на неговата свобода

Третата стъпка на стремящата се към свобода личност е анализиране действията на адресатите, противниците на неговата свобода и условията, при които те действат срещу неговата свобода.

Четвъртата стъпка в свободолюбивите начинания на личността е изграждане на модели за собствено поведение, целящи постигане на преследваната свобода. Тези модели могат да включват и предвиждане на дейности за солидаризиране с другите личности, синхронизиране на общите действия, очертаване на приоритетите на тези действия във времето и в социалното пространство и т.н.

Петата стъпка е вземане от личността на решение за конкретни действия в името на собствената свобода.

¹ Вж. Стивънсън, Л., Седем теории за човешката същност. С., 1992, с. 98.

² Sartre, J. P. Being and Nothingness. Цит., с. 439

Шестата стъпка е реализиране на взетите решения за запазване, разширяване и укрепване на собствената свобода.

Едно от възможните решения и действия може да бъде оказване на ефикасен отпор на натиска, принудите и посегателствата на личната свобода, идваща от управляващите и силните на деня.

Друго възможно действие е трезво анализиране на собствените претенции за свобода – доколко те са разумни, изпълними и конструктивни за интересите на другите хора и за развитието на обществото.

В определена степен поведението на личността е насочено към оказване на ефективна съпротива спрямо натиска и посегателствата на управляващите за ограничаване на нейната позитивна свобода. Целта е обуздаване на управленския и властови волунтаризъм, принуда към хуманизиране на управлението и потреблението на притежаваната власт. За постигане на тази цел трябва да се търси широка обществена подкрепа – особено от страна на медиите. Като „четвърта власт“ те могат да обуздават или да поощряват действията на субектите на свободата (личността, която я пожелава) или на противниците на свободата на личността. Изборът на медиите се улеснява от действията на стремящата се към свобода личност.

Свободата в поведението на личността е резултативна величина. Тя се формира от променливите :

- Желание на личността да бъде свободна, проява на воля и борба да бъде свободна;
- Разум и воля от страна на властващите да ограничават натиска върху желанията на личността да бъде свободна;
- Гражданско общество, което:
 - анализира претенциите на своите членове за свобода;
 - селектира и ги ранжира по значимост, необходимост и постижимост;
 - влияе на своите членове да обмислят добре своите претенции за свобода;
 - внушава на властващи и управляващи да уважават претенциите на гражданите за свобода като нещо естествено и закономерно;
 - правят компромиси във властническите си амбиции и действия, свързани със свободата на гражданите;
 - организира борбата на гражданите за свобода в рамките на здравия разум;
 - разяснява на властващите и да ги „притиска“ да осигуряват позитивни свободи на гражданите.

Длъжници на позитивната свобода са:

- Гражданите със своите желания и действия за постигане на позитивна свобода;
- Държавата с нейните институции, със стремежите, действията и бездействията си, водещи до ограничаване свободата на личността;
- Обществото със своята пасивност за осигуряване свобода на своите членове.

Имаме нужда от институции, които **обслужват** гражданите. Гражданите, от своя страна трябва, да култивират и **проявяват (спазват) норми на поведение и логично мислене**, които им позволяват да постигнат това (позитивна свобода). За тази цел трябва да се преодолее скептицизмът за постигането на свобода.

Скептицизмът е овладял тотално мисленето на болшинството от членовете на съвременното българско общество. Той е резултат от дефицити и ерозии в мислите, подхранвани от болшинството властващи и управляващи, потискащи трезвото и самостоятелно мислене на управляваната, обезвластената част от населението. Те използват ефикасен начин за това потискане с налагане на твърдението, че всички истини (дори и за свободата) са относителни.

Скептицизмът се проявява в три относително самостоятелни твърдения:

Първото се извежда от идеята, че дадена хетерогенност на предпочитанията и ценностите на различните хора не позволява да се постигне цялостна социална оценка. За по-голяма убедителност се използва така наречената „теорема на невъзможност“ на Кенет Ароу.

Второто направление на скептицизма се базира на твърдението, че „не е възможно да имаме това, което сме възнамерявали да имаме“. За по-голяма убедителност се спекулира с тезата за „непредвидимите последствия“, за която говорят още Адам Смит, Карл Менгер, Август Фридрих фон Хайек и др.

Третата форма на скептицизма се основава относно възможната гама от човешки ценности и норми на поведение. Те имали субективен характер. Поради това поведението на хората неизбежно било егоцентрично.

През погледа на нашата действителност можем да зададем въпроса: *Свободен ли е поне в някаква степен индивидът или е просто безлична част от обществото?...*

Да, той е свободен, но това е вътрешна свобода, която той упражнява в разбирателство с другите, а не е свободата да прави нещо независимо от обществото. Това е съвместна работа. Той има свободата да действа по свой начин, която не всякога консумира.

Ние упражняваме свободата си чрез разбирателство с останалите. Ако се присъединиш към някаква социална група, очакваш, че тя ще увеличи свободата ти, ще ти даде сили, нови стимули и възможности за изява.

У нас общият възглед за свободата е негативен. Това е възглед за липсата на каквото и да е ограничение. Обикновеният човек е независим във всяко отношение и ще се справи много добре, ако само бъде оставен сам на себе си.

Човекът не може да съществува независимо от социалния ред. Той може да развива своята индивидуалност единствено чрез него. Свободата, състояща се в премахването на ограничителни условия, е немислима.

Определението за свобода би могло да бъде: възможността за нормално развитие, за развитие според прогресиращия идеал за живота.

Всеки човек, във всеки един момент от своето израстване, е независим според това дали се намира или не в условия, благоприятни за цялостното и хармоничното му развитие.

Най-доброто определение за свобода е може би най-полезният начин на мислене; според мен най-добрият метод за разглеждане на свободата е да гледаме на нея като на контраст между това **какво е и какво трябва да бъде**, тъй като нашият опит от живота ни позволява да си представим тези две състояния.

Социалният ред е противоположен на свободата само доколкото той е лош. Свободата може да съществува само в и чрез социалния ред. Това обаче не означава, че всеки сложен ред е независим. Точно обратното.

Така че от всичко казано до тук можем да направим извода:

Идеята, че свободата е твърде свързана с цялостното, макар и неясно чувство между нас; това е идея за честна игра, за даването на шанс на всеки. И нищо не предизвиква такова общо и явно възмущение сред хората както мисълта, че някой или някоя класа не дава на другите Шанс.

Този избор, както и успехът на борбата на личността за свобода, изискват компетентно, своевременно и отговорно научно осигуряване. Опит в тази насока е и настоящата студия.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Арансън, Е., Човекът – социално животно. С., 1984.
2. Блантън, Бр., Радикална честност. С., 2014.
3. Голдман, Д., Новата социална интелигентност. С., 2010.
4. Дубинин, Н., Генетика. Поведение. Отговорност. С., 1984.
5. Дюи, Дж., Свобода и култура. С., 2013.
6. Фром, Е., Бягство от свободата. С., 1992.
7. Кон, И., Социология на личността. С., 1990.
8. Стивънсън, Л., Седем теории за човешката същност. С., 1994.
9. Стаут, М., Социопатът около теб. С., 2012.
10. Маслоу, А., Мотивация и личност. С., 2010.
11. Брандън, Н., Да поемеш отговорност. С., 2014.
12. Ницше, Фр., Човешко, твърде човешко. С., 2013.
13. Ницше, Фр., Воля за власт. С., 2014.
14. Платон. Държавата. С., 1975.
15. Рамчев, К., Икономическо поведение на личността. С., 1994.
16. Скинър, Б., Отвъд свободата и достойнството. С., 1996.
17. Кови, Ст, Трета алтернатива. С., 2013.
18. Зелдин, Т., Интимна история на човечеството. С., 2012.
19. Фотев, Г., Българската меланхолия. С. Изд. „Изток-Запад“, 2010.
20. McGraw. Sociology: The human sciences. Chicago, 1981.
21. Sartre, J. P., Being and Nothingness. London, 1943.
22. Stolor, A., Agression. Boston, 1974.

СВОБОДА И ПРИНУДИ В ПОВЕДЕНИЕТО НА ЛИЧНОСТТА

Резюме:

Мотивите за избор на темата на тази студия могат да бъдат представени по следния начин:

1. Темата е значима и актуална за нашето общество, по-точно за мислещата му част.
2. Темата е злостовна и дискуссионна.
3. Малко на брой са публикациите както в световен мащаб, така и у нас по тази тема.
4. Продължителната работа на автора по проблемите за личността, нейното поведение, свободата на нейния избор и ограничаващите я принуди.

Изследователският интерес и реализирането му в рамките на тази студия е фокусиран върху проблема за **свободата** на личността. За разработването на проблема за индивидуалната свобода беше наложително да се „премине“ през разработването на въпросите за **личността**, за нейното **поведение** и за инкасираните от нея **принуди**, произтичащи от обществото. Но всичко това е в контекста на проблема за **свободата** на личността.

При написването на студията е приложен **дедуктивният** подход. Мнението на автора е, че той е подходящ за случая и дава добри резултати. Темата е разработена предимно от психологически и частично от социологически позиции. Авторът смята, че тази комбинация е оправдана и сполучлива.

Основната теза в студията е, че *Личността може да бъде свободна, че трябва да бъде свободна, но не е свободна.*

Тонът на разсъжденията не е невъзможно оптимистичен. Но той не е и отчайващо песимистичен. Тонът на разсъжденията, анализите и констатациите е реалистичен. В края на студията се посочва, че единствената алтернатива на обществените принуди спрямо личността е установяване и действие на **пряката демокрация!**

Ключови думи: личност, свобода, поведение, принуди, социални реакции, външни принуди, вътрешни ограничители, желания.

JEL: Z13.

FREEDOM AND COMPULSION IN PERSONAL BEHAVIOR

Abstract:

The motives behind the choice of this study could be presented in the following way:

1. Topic is significant and of present interest for our society, particularly for its thinking part.
2. Topic is a problem of the hour and debatable.
3. There is a small amount of publications abroad and at home.
4. I have been working for a long period of time on the issues of personality, its behavior, the freedom of its choice and the constraints that limit it.

My researcher's interest, as well as its realization in this study, is focused on the issue of the freedom of personality. In order to develop the problem for the individual freedom, it was necessary to "pass" through elaboration of the issues of **personality**, its **behaviour** and the **constraints** it experienced, which stem from the society. All this is in the context of the problem for the **freedom** of the personality.

Writing this study, I have used the **deductive approach**. In my opinion it is suitable and gives good results. The topic is developed mainly from a psychological and partly from a sociological point of view. I consider this combination to be justified and successful.

The main thesis in the study is: **"Personality might be free, that it must be free, but it is not free"**.

The way I have elaborated on my reasoning is not impossibly optimistic, but it is not desperately pessimistic, either. The way I have elaborated on my reasoning, analysis and findings is realistic. At the end of the study it is pointed out that the only alternative to societal constraints on personality is establishing and maintaining **direct democracy!**

Key words: personality, freedom, behavior, compulsion, social reactions, outside compulsions, inside stops, desires.

JEL: Z13.